

УДК 343.977

Олег Кобилянський,*канд. юрид. наук, доцент,
доцент кафедри криміналістичних експертиз
Національної академії внутрішніх справ***Галина Трофимчук,***студентка
Київської державної академії водного транспорту імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного*

КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗАСОБІВ ЗАХИСТУ ДОКУМЕНТІВ ВІД ПІДРОБКИ

У статті комплексно розглянуто питання захисту документів від підробки. Окреслено й систематизовано понятійний апарат, що відображає рівень пізнання предмета цього дослідження. Надано характеристику правового, організаційного, технічного та криміналістичного захисту документів.

Ключові слова: захист, засоби захисту, спеціальні засоби захисту, спеціальні елементи захисту, система захисту, рівень захисту документів від підробки.

Постановка проблеми. У зв'язку зі стрімкими темпами розвитку та поширення поліграфічної й оргтехніки багато документів дуже легко можна підробити за використання сучасної друкарської, копіювальної та іншої техніки.

Захист документів від підробки завжди був одним із найважливіших завдань у будь-якому суспільстві. Про це свідчить Програма боротьби зі злочинністю, у якій визначено основні принципи й напрями такої боротьби: розроблення системи захисту документів, грошей, цінних паперів і предметів, які мають історичну й художню цінність, від їх підробки та крадіжок, а також експрес-методик для виявлення підробок.

Проблемою захисту документів від підробки в різний час займалися Г.Р. Богапов, Б.С. Болотський, О.В. Воробей, О.Ф. Дьяченко, О.А. Леві, В.Є. Ляпичев, В.А. Орловський, С.Д. Павленко, В.М. Палій, Ю.П. Попов, І.Й. Робур, Л.І. Робур, К.Ю. Усков, І.Я. Фрідман, В.І. Чепурко, Д.В. Ширяев, А.Ф. Ягодін та інші вчені. Аналіз публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми, свідчить про те, що вітчизняні й іноземні науковці висвітлювали окремі аспекти захисту документів, у яких не знайшло відображення питання уніфікації понятійного апарату, вирішення якого дало б змогу уникнути неоднозначного сприйняття та експертних помилок.

Метою статті є криміналістичний аналіз спеціальних засобів захисту документів від підробки.

Виклад основного матеріалу. Поняттю «захист» найчастіше надається значення як процесу, так і результату, тобто сукупності певних заходів та засобів.

Родовим поняттям будь-якого захисту є засоби, тобто те, за допомогою чого відбувається захист. У криміналістичній літературі немає єдиного загальноприйнятого визначення поняття «засоби захисту». У більшості випадків криміналісти застосовують це поняття без його тлумачення або обмежуються переліком

елементів певної групи цих засобів [1, с. 100; 2, с. 157].

Трапляються визначення, у яких автори ототожнюють два поняття, а саме «засоби захисту» та «елементи захисту» [3, с. 186]. На нашу думку, поняття «засоби захисту» набагато ширше й поглинає поняття «елементи захисту», тому їх ототожнення є недоречним. Більше того, часто деякі автори підмінюють поняття «засоби захисту» та «спеціальні засоби захисту».

У тлумачному словнику вказано, що засіб – це «те, що служить знаряддям у якій-небудь дії, справі; <...> необхідне для здійснення чого-небудь, для певної діяльності» [4, с. 326], а захист – це «охорона кого-, чого-небудь від нападу, замаху, удару, ворожих, небезпечних та інших дій» [4, с. 339]. Отже, у такому разі під засобом необхідно розуміти знаряддя, інструмент для досягнення певної мети, а саме те, за допомогою чого відбувається захист. З огляду на це поняття «засіб захисту» можна трактувати як знаряддя, інструмент, за допомогою якого відбувається охорона кого-, чого-небудь від нападу, замаху, удару, ворожих, небезпечних дій. Переводячи це поняття із площини загального розуміння до спеціального, криміналістичного, *засоби захисту документів*, на нашу думку, можна визначати як такі, що ускладнюють внесення змін до документа.

Не менш важливим питанням є диференціація таких понять, як «засоби захисту» та «спеціальні засоби захисту». На нашу думку, спеціальні засоби захисту – це засоби, призначені безпосередньо для перешкодження несанкціонованому виготовленню (повній підробці) документів та істотному ускладненню внесення до них будь-яких змін (частковій підробці).

Засобами захисту документів від підробки можуть бути певні реквізити документа, виконані відповідним способом і розташовані у визначеному місці на документі.

Спеціальними засобами захисту документів від підробки є такі явища: 1) спеціальні еле-

менти захисту (голографічний захисний елемент, захисна стрічка, захисні волокна тощо); 2) спеціальні матеріали, що використовуються для виготовлення певної категорії документів (спеціальний папір, фарби тощо); 3) спеціальні технології виготовлення документів, які унеможливають їх підробку (спеціальні прийоми дизайну, виготовлення, оздоблення документа тощо).

У науці кожне поняття є уявним відображенням сутності предметів і явищ об'єктивного світу та засобом пізнання дійсності. Тому, на нашу думку, використання поняття «спеціальні засоби захисту» для позначення його окремих складників недоцільне. Водночас зазначене поняття більш вузьке, тому не варто отожденовати його із загальним поняттям «засоби захисту».

Поняття «спеціальні засоби захисту» в криміналістиці має узагальнюючий, збірний характер. До таких засобів можна віднести спеціальні матеріали, технології з підвищеною безпекою (щодо підробок) та елементи захисту.

До спеціальних матеріалів належать папір, фарби, плівки для припресування й ламінування, нитки тощо.

До спеціальних технологій належать такі: а) захист на стадії дизайну за допомогою особливих прийомів верстки й обробки зображення; б) високотехнологічні способи друку; в) захист за рахунок особливостей паперу чи іншої основи; г) захист за допомогою спеціальних фарб; г) використання додаткових фінішних та оздоблювальних процедур після друку.

Основним поняттям у системі захисту документів від підробки є термін «елементи захисту». У криміналістичній літературі трапляються тотожні поняття, а саме «спеціальні ознаки справжності», «захисні знаки».

У ДСТУ 4010-2001 «Бланки цінних паперів і документів суворого обліку та звітності» поняття «елемент захисту» визначається як ознака бланка цінного паперу й документа суворого обліку та звітності, що містить певну інформацію для ідентифікації бланка цінного паперу й документа суворого обліку та звітності [5, с. 2]. Наведене визначення є стислим, лаконічним викладом основних ознак цього поняття.

Поняття «спеціальний елемент захисту» в криміналістиці можна визначити як елемент, призначений для контролю несанкціонованого відтворення документа шляхом визначення справжності й цілісності самого елемента чи композиції за допомогою порівняння за критеріями відповідності характерним ознакам візуальними, інструментальними й іншими методами.

Під *справжністю елементів захисту* варто розуміти відповідність зовнішнього вигляду та наявність в елементах захисту сукупності характерних ознак, передбачених технічними умовами. Характерні ознаки – це сукупність заданих явних і прихованих деталей та властивостей спеціального елемента захисту, що підлягає обов'язковій ідентифікації під час встановлення справжності захисного елемента.

Під *цілісністю* необхідно розуміти незмінність зовнішнього вигляду елементів захисту

та сукупності характерних ознак, встановлених технічними умовами.

Стійкість захисних властивостей елементів захисту, на нашу думку, характеризується здатністю до утворення комплексу стійких ознак, що сигналізують про факти впливу на елементи захисту (підробку), а також спроможністю зберігати весь комплекс характерних ознак справжності й цілісності елементів захисту за регламентованого використання документів («природне зношення»).

Спеціальні засоби, методи та заходи, спрямовані на захист документів, відіграють важливу роль у захисті документів від підробки. Їх суть, на наше переконання, полягає в тому, що вони безпосередньо перешкоджають підробці або заздальгедь створюють передумови найшвидшого виявлення її ознак. Найбільший ефект у захисті документів досягається тоді, коли всі вони об'єднуються в єдиний механізм, яким є система захисту документів від підробки.

Під *системою захисту документів* варто розуміти єдиний, цілісний механізм, що складається із сукупності засобів, методів і заходів захисту документів від підробки.

Створення та впровадження систем захисту документів від підробки, які виникають на шляху порушників, є завданням державного масштабу. Для його вирішення прийнято низку законів і підзаконних нормативних актів. Основними напрямками в розв'язанні цієї проблеми є вдосконалення нормативно-правової бази, розроблення організаційних заходів і технічних рішень, пов'язаних зі створенням систем захисту документів.

Сучасні системи захисту документів повинні відповідати комплексу вимог, серед яких основними є можливість реалізації на практиці, гнучкість структури й модульність побудови, економічна доцільність і сумісність з іншими системами.

Система захисту документів від підробки в широкому розумінні складається з таких видів захисту: 1) правового; 2) організаційного; 3) технічного; 4) криміналістичного. Подібний поділ ще за радянських часів запропонований і досить докладно описаний І.Я. Фрідманом [6, с. 215]. Сьогодні ця схема залишається сталою зовні та видозмінюється всередині залежно від появи нових видів документів, зміни законодавства, розвитку науки й техніки тощо. Розглянемо більш детально кожний із видів захисту документів від підробки.

1. Правовий захист. Документи захищаються певними правовими нормами, зафіксованими в статтях законів і кодексів. До правових норм захисту відносять ті, які визначають умови й порядок випуску (виготовлення) певних видів документів, правові засади здійснення державного регулювання й контролю за випуском та обігом певних видів документів, правові основи й особливості електронного обігу певних видів документів в Україні; які визначають правові, економічні та організаційні засади створення, формування, ведення й використання страхового фонду документації України, функціо-

нування державної системи страхового фонду документації, правові основи функціонування системи обов'язкового примірника документів та регулюють інформаційні відносини, пов'язані з поповненням національного інформаційного фонду України, а також багато інших питань. Порухення (недодержання) цих норм призводить до виникнення правовідносин, що регулюються іншими правовими нормами, які охороняють недоторканність документа під загрозою настання кримінальної відповідальності.

2. Організаційний захист. Крім встановлених правових норм, захист документів здійснюється також спеціальними правилами, інструкціями, розпорядженнями, наказами, рішеннями, указами, які визначають порядок та організацію складання, руху й зберігання різних документів, що дає можливість умовно називати їх організаційними заходами захисту документів. Ними визначаються порядок виготовлення матеріалів документа, порядок збереження й видачі бланків документів, порядок складання документів, порядок обігу документів, порядок збереження документів, відповідальність за порушення порядку документообігу тощо. Організаційні заходи забезпечують координацію діяльності органів державної влади, місцевих органів управління та підприємств із дотримання нормативно-правової бази, а також із розроблення й упровадження технічних засобів і систем захисту документів.

3. Технічний захист. Засобами захисту документів також є спеціальні матеріали, технології з підвищеною безпекою (щодо підробок) та елементи захисту, які використовуються для виготовлення документів і визначають здатність їх протистояти спробам внесення до них будь-яких змін чи виготовлення повністю підробленого документа.

Деякі автори (наприклад, В.Є. Ляпичев і Б.С. Болотський) поділяють технічні засоби захисту на такі типи: а) технологічні (застосування спеціальних технологічних прийомів під час виготовлення захисних елементів); б) поліграфічні (певне поєднання способів і прийомів нанесення поліграфічного оформлення); в) фізико-хімічні (використання спеціальних матеріалів) [7, с. 118; 8, с. 108].

Технологічний захист – це комплекс ознак, що візуально виявляються, вносяться в окремі реквізити документів за допомогою спеціальних технологічних процесів (композиційний склад паперу, захисні волокна, захисні стрічки, водяний знак, тип підкладки, ламінат, грама, перфорація, композиційний склад фарб, ефект метамерії кольору, форми й розміри документів тощо).

Поліграфічний захист полягає у використанні різних видів і способів поліграфічного друку, комбінація яких у сукупності з іншими видами захисту істотно ускладнює підробку та полегшує її виявлення.

Фізико-хімічний захист, на переконання Д.В. Ширяєва, ґрунтується на використанні в складі матеріалу документів хімічних речовин, наявність яких може визначатись спеціальними методами [9, с. 58–59] (люмінофори, тобто

флуоресцентні й фосфоресцентні фарби, інфрачервоні, магнітні матеріали, метамерні фарби тощо).

4. Криміналістичний захист документів, на думку І.Я. Фрідмана, включає розроблення рекомендацій організаційного й технічного характеру, об'єднаних об'єктом захисту – документом [6, с. 34]. Одним із важливих завдань криміналістики є питання захисту документів, оскільки в процесі проведення експертних досліджень з'ясовуються недоліки, якими користуються зловмисники для вчинення того чи іншого кримінального правопорушення. На наше переконання, названі прогалини можуть встановлюватись слідчим і судом, проте більш інформативна при цьому криміналістична експертиза, під час проведення якої стають очевидними слабкі місця або непридатність деяких матеріалів, призначених для виготовлення документів [10, с. 105].

Отже, під *криміналістичним захистом документів* необхідно розуміти сукупність рекомендацій науково-методичного, організаційного й технічного характеру, спрямованих на підвищення захисних властивостей документів та запобігання кримінальним правопорушенням, пов'язаним із підробкою документів.

Залежно від значущості, функціонального призначення, умов обігу, терміну використання документ може мати певний рівень захисту. У криміналістичній літературі трапляються такі поняття, як «комплекс захисту» та «ступінь захисту», проте вони вживаються в одному значенні.

У ДСТУ 4010-2001 «Бланки цінних паперів і документів суворого обліку та звітності» зазначено, що для бланків цінних паперів і документів суворого обліку й звітності встановлено три рівні захисту, які зумовлені наявністю відповідних елементів захисту [10, с. 5]. Перший рівень характеризується можливістю виявляти елементи захисту візуально чи органолептично, другий – можливістю виявляти елементи захисту нескладними технічними засобами (лінійкою, лупою, лампою випромінюванням хвилі певної довжини тощо), а третій – за допомогою прецизійних технічних засобів, складних методик. Аналіз на достовірність елементів третього рівня захисту здійснюють у спеціалізованих лабораторіях.

На нашу думку, рівень захисту документів зі спеціальними засобами захисту в криміналістичному значенні має зумовлюватись такими критеріями:

– наявністю певного комплексу спеціальних засобів захисту;

– колом осіб, які можуть ідентифікувати певну сукупність цих засобів за багатоступінчастою процедурою контролю справжності документів;

– наявністю чи відсутністю необхідності застосування технічних засобів контролю справжності документів для виявлення спеціальних засобів захисту.

Під *умовами обігу документів зі спеціальними засобами захисту* варто розуміти такі умови, за яких для кожного з учасників процесу обігу

цього виду документів створено конкретні інформаційно-технічні можливості для контролю їх справжності.

Можна виділити дві основні умови обігу документів зі спеціальними засобами захисту – неконтрольоване оточення та контрольоване оточення.

Під неконтрольованим оточенням, на нашу думку, необхідно розуміти такі умови обігу документів зі спеціальними засобами захисту, за яких учасники процесу обігу не мають досвіду ідентифікації справжності документів зі спеціальними засобами захисту й технічних засобів контролю справжності документів. Ступінь поінформованості («необізнаних осіб») може бути різним (від уперше побаченого документа до зовні знайомого), проте ідентифікація справжності здійснюється тільки на рівні схожості (аналогії). У цьому разі загроза успішного обігу підробки дуже велика. Як правило, під такі умови підпадають документи масового обігу, де контроль справжності всіма учасниками процесу обігу мало ймовірний.

Під контрольованим оточенням розуміються такі умови, за яких для всіх учасників процесу обігу документів зі спеціальними засобами захисту створені оптимальні можливості контролю справжності документів. Тобто учасники обігу документів мають постійний доступ до інформації про те, що саме та як необхідно перевіряти в документі для визначення його справжності, а також мають у розпорядженні технічні засоби контролю справжності.

Типовим прикладом є обіг грошових знаків України й деяких інших країн. Поряд із роз'яснювальними довідниками про елементи захисту грошових знаків у торговельних точках, банках, ощадбанках, обмінних пунктах валюти тощо майже кожна розрахункова каса оснащена тестовим устаткуванням для контролю справжності (ідентифікації спеціальних засобів захисту) купюр.

Під ідентифікацією спеціальних засобів захисту в цьому разі варто розуміти визначення справжності й цілісності елементів захисту за їх характерними ознаками, а також з'ясування відсутності змін у розташуванні зазначених елементів на документі шляхом візуального огляду або за допомогою технічних засобів, причому з використанням чи без використання спеціальних методик.

Процедуру контролю справжності документів можна представити у вигляді системи ідентифікації на трьох рівнях:

1 рівень – ідентифікація за допомогою сенсорного (через органи чуття) сприйняття (зору, тактильні та слухові відчуття) необізнаною особою на рівні враження. Під «необізнаною особою» розуміється пересічний громадянин, який може, проте не зобов'язаний володіти інформацією про «активні засоби захисту» документів;

2 рівень – ідентифікація обізнаною особою за допомогою найпростішої оптики та стандартних приладів. Під «обізнаною особою» розуміється персонал установ, який працює із цією категорією документів, або працівник поліції

(слідчий, оперативний працівник, дільничний інспектор), який має відповідні знання з криміналістики;

3 рівень – експертна ідентифікація на основі визначених методик та за допомогою професійного устаткування. На цьому рівні контролю справжності можна виділити підрівні ідентифікації:

– контроль елементів захисту, інформація про які перебуває в межах спеціальних знань експерта як фахівця в галузі технічної експертизи документів;

– контроль елементів захисту на рівні спеціальних знань технологів, які працюють на підприємствах, що здійснюють виробництво документів зі спеціальними засобами захисту.

Активні елементи захисту – це відомі всім елементи, які виконують функцію ознак справжності та можуть бути виявлені візуально чи органолептично (наприклад, наявність і взаємне розташування водяних знаків, графічних зображень, їх кольорова гама тощо). Пасивність елементів захисту полягає в тому, що їх виявляють за допомогою технічних засобів та/або складних методик (наприклад, мікродрук, елементи, що виявляються під дією опромінювання хвилею певної довжини та за різних режимів освітлення тощо). Аналіз на достовірність цих елементів захисту здійснюють у спеціалізованих лабораторіях. Відповідно, пасивні елементи захисту можна визначити як елементи захисту, справжність яких встановлюється за допомогою технічних засобів і складних методик у спеціалізованих лабораторіях.

Згідно з тріступеневим поділом рівня захисту документів зі спеціальними засобами захисту необхідно визначити та певним чином закріпити межі знань, якими можуть або мають володіти особи для ідентифікації зазначеної категорії документів. Так, пересічним громадянам (відповідно до першого рівня) має бути надано й реалізовано право на інформацію про «активні засоби захисту», що у свою чергу дасть змогу вирішити питання зменшення кількості підроблених документів шляхом візуалізації «грубої підробки». «Обізнані особи» другого рівня контролю справжності документів зі спеціальними засобами захисту повинні мати інформацію про «активні засоби захисту», що дасть їм змогу більш ефективно проводити огляд та попереднє дослідження документів. До третьої категорії осіб необхідно віднести експертів, які мають спеціальні знання та володіють методикою дослідження документів; проте рівень їх спеціальних знань має бути чітко визначений і поширюватись на всі «відкриті засоби захисту».

Загальновідомо, що підприємства, які здійснюють виробництво такої продукції (як вітчизняні, так і зарубіжні), не мають права повністю розкривати всі використовувані ними способи й засоби захисту. Ця «обмеженість» характеризується поняттями «відкриті засоби захисту» та «закриті засоби захисту». Отже, експерти-криміналісти не можуть точно відповідати до експертних завдань вирішити питання про те, чи наданий на дослідження документ виготовлений певним підприємством. Із цього

постає, що рівень компетенції експертів-криміналістів обмежується знаннями про «відкриті засоби захисту», що дають їм змогу за певних обставин визначити відмінності (їх відсутність) між наданим на дослідження документом та аналогічним справжнім документом.

Висновки

З огляду на викладене *рівень захисту документів зі спеціальними засобами захисту* можемо визначити як показник, який характеризується сукупністю елементів захисту, що забезпечує визначений рівень надійності захисту документів, та можливістю їх ідентифікувати певними особами.

Аналіз сучасного стану технічних засобів захисту дає змогу констатувати, що їх ефективність нині визначається успішним вирішенням таких завдань: а) можливістю візуальної (суб'єктивної) оцінки справжності й цілісності документа; б) можливістю об'єктивної та однозначної ідентифікації за допомогою спеціальних приладів; в) створенням для шахраїв таких технічних, фінансових та інших труднощів, які позбавляють їхні зусилля економічного смислу.

Будь-який засіб захисту створюється лише тому, що він виконує ті чи інші необхідні суспільству функції. Функція засобів захисту – це їх роль, призначення, мета й завдання. Засоби захисту – це багатофункціональні об'єкти, які виконують взаємозалежні функції. На засоби захисту покладаються такі основні функції: захищати документ від фальсифікації, ідентифікувати його, виявляти несанкціонований доступ до документа та інформувати про походження й рух останнього.

Крім того, засіб захисту повинен містити інформацію про виробника та інформацію, що дає змогу вести незалежний контроль стану, походження й руху документа, бути відмінною

ознакою справжності документа, а також мати достатню стійкість від підробки.

Список використаних джерел:

1. Орловський В.А. Види імітаційних захисних елементів на цінних паперах / В.А. Орловський // Криміналістичний вісник: науково-практичний збірник. – К.: Держ. наук.-дослід. експертно-криміналістичний центр МВС України; НАВС України, 2004. – Вип. 2. – С. 91–99.
2. Леви А.А. Средства и методы защиты документов от подделки / А.А. Леви // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 9. – М., 1969. – С. 152–164.
3. Техничко-криминалистическая экспертиза документов: [учебник для вузов МВД СССР] / [А.А. Гусев, А.Н. Самончик, П.Г. Кулагин и др.] ; отв. ред. : Р.С. Белкин, А.Н. Самончик. – Волгоград, 1978. – 215 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпін'я: ВТФ «Перун», 2002. – 1440 с.
5. ДСТУ 4010-2001. Бланки цінних паперів і документів суворого обліку та звітності. Загальні технічні вимоги. – К.: Держстандарт України, 2001. – 26 с.
6. Фридман И.Я. Криминалистическая защита документов в целях предупреждения хищений социалистической собственности : дисс. ... канд. юрид. наук / И.Я. Фридман. – К., 1961. – 210 с.
7. Техничко-криминалистическое исследование документов : [практикум] / под ред. В.Е. Ляпичева. – Волгоград : ВА МВД России, 2002. – 196 с.
8. Болотский Б.С. Фальшивые деньги (фальшивомонетничество) / Б.С. Болотский ; под ред. В.Д. Ларичева. – М.: Экзамен, 2002. – 384 с.
9. Ширяев Д.В. Химическая защита документных бумаг / Д.В. Ширяев // Экспертная техника. – 1977. – Вып. 52. – С. 58–59.
10. Кобилянський О.Л. Захист цінних паперів і документів суворого обліку та звітності від підроблення / О.Л. Кобилянський // Підприємство, господарство і право. – 2003. – № 6. – С. 104–107.

В статтє комплексно рассмотрены вопросы защиты документов от подделки. Определен и систематизирован понятийный аппарат, отражающий уровень познания предмета данного исследования. Представлена характеристика правовой, организационной, технической и криминалистической защиты документов.

Ключевые слова: защита, средства защиты, специальные средства защиты, специальные элементы защиты, система защиты, уровень защиты документов от подделки.

The article comprehensively addressed the protection of documents against forgery. Defined and systematized conceptual apparatus, which reflects the level of knowledge of the subject of this study. The characteristics of the legal, organizational, technical and forensic document security.

Key words: protection, protective equipment, special protective equipment, special protection elements, protection system, level of protection of documents against forgery.

